

УДК 37.041-«712.4»37.011.3-051(091)

Олена Тринус,
м. Київ

САМООСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДОГО ВЧИТЕЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті схарактеризовано зміст, форми, засоби самоосвітньої діяльності молодих учителів України в кінці XIX – на початку XX століття. Проаналізовано погляди видатних українських учених щодо теоретичного осмислення проблем самоосвіти. Розкрито освітню й виховну функції, розглянуто колективні та індивідуальні форми самоосвітньої діяльності молодого вчителя. Обґрунтовано перспективні напрями впровадження прогресивного досвіду її організації.

Ключові слова: *молодий учитель, самоосвіта, форма самоосвітньої діяльності, засіб самоосвітньої діяльності, самовдосконалення.*

Постановка проблеми. Пріоритетною ідеєю «Концепції нової української школи» (2016) є підвищення якості загальної середньої освіти, забезпечення її висококваліфікованими педагогічними кадрами, які відповідатимуть новим суспільним запитам. Розбудова нової української школи – це довготермінова реформа, упровадження якої покладається на випускників педагогічних навчальних закладів – молодих учителів із високим рівнем професійної компетентності, вмінням адаптуватися до швидких змін у суспільному житті, що можливо за умови їхньої неперервної самоосвіти.

Значну роль у вирішенні цієї проблеми набуває осмислення досвіду організації самоосвіти молодого вчителя в Україні в кінці XIX – на початку XX століття – періоду, що характеризується розбудовою національної освіти, новаторськими пошуками в розв’язанні проблеми розвитку та саморозвитку особистості вчителя, удосконалення його професійної діяльності, набуття педагогічної майстерності, а також становленням професійної самоосвітньої діяльності педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти самоосвітньої діяльності вчителя висвітлено у працях науковців за такими напрямками: проблема самоосвітньої діяльності вчителя в історико-педагогічному контексті (Л. Айзенберг, Г. Батіщев, Я. Коменський, І. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Т. Шарненкова, І. Упатова та ін.); розвиток ідей про самоосвіту вчителя (О. Абдуліна, І. Зязюн, Н. Косенко, О. Мороз, В. Сластьонін та ін.); особливості неперервної освіти вчителів (А. Кузьмінський, В. Олійник, В. Семиченко та ін.); керівництво і зміст самоосвітньої діяльності молодих учителів (Т. Воронова, М. Заборщикова, Л. Симонова та ін.).

Мета статті полягає у вивченні змісту, форм, засобів самоосвітньої діяльності молодих учителів України в кінці XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Кінець XIX – початок XX століття характеризується як період реформаторських процесів: зміни в системі початкової і середньої освіти (створення нових навчальних закладів різних типів, зростання їх мережі); у змісті освіти (проголошення загальної освіти для всіх станів, розроблення нових навчальних планів і програм, відкриття простору для творчої діяльності шкіл, окремих учителів, поліпшення матеріального, правового становища та фахової підготовки вчителя, розвиток його

педагогічної майстерності тощо), що вимагало підготовки нової генерації педагогічних кадрів [1, с. 81].

Професійну підготовку вчителів на той час здійснювали університети, історико-філологічні інститути, Вищі жіночі педагогічні курси, вчительські інститути і вчительські семінарії, класичні чоловічі гімназії і прогімназії; єпархіальні училища, інститути шляхетних дівчат, духовні семінарії, тимчасові педагогічні курси з різними термінами функціонування, випускники яких вважалися молодими вчителями. Хоча їх особливий статус не було визначено на державному рівні (це відбулося вперше з прийняттям постанови «Про покращення використання молодих спеціалістів» (1933)), виокремлювалася категорія молодих учителів та порушувалися питання щодо різних аспектів їхнього професійного зростання.

Слід відзначити, що якісний склад молодих учителів у кінці XIX – на початку XX століття був дуже неоднорідний, більш ніж половина з них, так звані «панчішкові вчителі» з числа випускників єпархіальних училищ і гімназій, володіли вчительськими навичками на досить низькому рівні. Наприклад, на початок 1915 року в початкових школах Валківського повіту Харківського губерньського земства працювало 167 молодих спеціалістів, із них тільки 21 % мали спеціальну освіту (закінчили вчительські семінарії), 33 % – середню, 46 % – нижчу (переважно після закінчення курсу жіночої прогімназії) [6, с. 7].

Неузгодженість між державною потребою в забезпеченні народної української школи якісно підготовленими вчительськими кадрами та недостатнім рівнем професійної підготовки випускників педагогічних навчальних закладів зумовили необхідність у постійному вдосконаленні їхньої фахової діяльності, задоволенні пізнавальних потреб, організації педагогічної самоосвіти.

Важливим чинником розвитку самоосвіти в Україні у досліджуваній період визначається теоретичне осмислення проблем самоосвіти, наявність наукових праць відомих вітчизняних учених щодо сутності самоосвітньої діяльності молодого вчителя, обґрунтування її провідних форм і засобів.

Характеризуючи самоосвіту, доктор філософії, директор Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька Ф. Гельбеке визначає її як самостійний спосіб отримання знань, що захищає особистість від інтелектуального зубожіння. Звертаючись до студентів, він наголошує: «Погано, коли Ви дякуєте мені за те, що я Вас «навчив усьому». Куди краще було б для мене, коли б Ви сказали:

я Вас нічому не навчив, і що Вам самим доведеться ще багато чому навчитися» [5].

Відомий український педагог Я. Чепіга наголошує, що самоосвіта є важливим елементом самовиховання вчителя-початківця, оскільки сприяє розвитку особистості вчителя, його самовдосконаленню, творчій реалізації, прояву гуманізму [12].

Вітчизняний учений, педагог, засновник єдиної трудової школи в Україні О. Музиченко пов'язує самоосвіту молодого вчителя з розвитком його творчого потенціалу, складниками якого вважає «смак» до знання, готовність завжди вчитися, щоб не стати духовним банкрутом [9].

Аналіз наукових розвідок кінця XIX – початку XX століття (у тому числі маловідомих у науковому колі) засвідчує, що самоосвіта молодого вчителя має дві головні функції – освітню (як інструмент подолання недоліків фахової підготовки, набуття професійного досвіду) і виховну (духовний розвиток особистості, її самовдосконалення, розширення кругозору, ерудиції, світоглядних позицій, що залежать від рефлексії стану професійного становлення і вдосконалення).

Розкриваючи роль освітньої функції, професор Новоросійського університету Р. Віпер наголошує, що вчитель, озброєний лише університетською наукою, непридатний до педагогічної діяльності через свою непідготовленість до справи. Хоча диплом університету засвідчує, що людина отримала вищу школу знання, його наявність передбачає два шляхи розвитку такого вчителя – або з нього вироблюється автодидакт, або рутинер. Заперечуючи репродуктивний рівень діяльності випускників вищих навчальних закладів, вчений висловлює низку пропозицій молодим учителям, які передбачають: 1) засвоєння методів самостійної роботи на початку вчительської діяльності; 2) набуття власного досвіду педагогічної діяльності відповідно до особистісних рис і здібностей [4].

В аспекті розгляду виховної функції самоосвіти видатний український педагог та громадський діяч І. Огієнко вважає, що рівень освіченості й майстерності педагога визначає майбутнє нації та є суттєвою ознакою професіоналізму, вміння цілеспрямовано й наполегливо працювати над собою, здобувати нові й удосконалювати вже набуті знання, а самовдосконалення особистості називає вищою духовною потребою, процесом набуття свободи. Професор Петербурзького університету М. Вагнер переконує, що основою педагогіки повинні бути віра і любов, а педагогічна діяльність має керуватися

виключно емоціями. Вчений рекомендує молодим учителям підготувати свій характер для педагогічної діяльності, виробити в собі терпіння, любов до праці і, головне, любов до дітей [3, с. 21]. Приватдоцент Казанського університету В. Івановський пов'язує рівень оптимального пристосування до вчительської праці із задоволенням від неї, розвитком інтелектуальних здібностей, наполегливості [7, с. 1–2].

На основі вищезазначеного можливо констатувати, що самоосвіту молодого вчителя в кінці XIX – на початку XX століття розглядали як цілісний процес професійного вдосконалення особистості, що складається з професійного (пов'язаного з набуттям педагогічних знань) та особистісного (здатності до самопізнання і саморозвитку) взаємозумовлених компонентів.

При цьому самоосвіта молодого вчителя не зводилась до нагромадження знань, умінь, навичок (репродуктивного рівня професійної діяльності), а охоплювала процес пошукової, творчої реалізації самостійної пізнавальної діяльності, найбільш успішними формами якої визнавалися колективні та індивідуальні – читання, спостереження, консультації, лекції, обмін досвідом, взаємне спілкування тощо [13].

Досліджуючи різновиди колективної самоосвітньої діяльності молодого вчителя, виокремимо такі, як: вивчення передового педагогічного досвіду під час проведення освітянських з'їздів та відвідування педагогічних музеїв; самоосвіта під час навчання на тимчасових педагогічних курсах і перепідготовки в Українській Педагогічній Академії; участь у роботі школи молодого вчителя, шкільних педагогічних рад.

Проведення *всеросійських освітянських з'їздів* (починаючи з 1899 р.) є провідною тенденцією досліджуваного періоду. Їх метою було оновлення знань учителів, знайомство з новими досягненнями педагогічної й методичної думки, обмін досвідом між вчителями-практиками та педагогами-науковцями, вирішення питань щодо надання вчителю більшої свободи й самостійності у виборі прийомів і методів роботи, поліпшення матеріального становища тощо.

Перші вчительські з'їзди фактично мали характер курсів-з'їздів, на яких молоді вчителі ознайомлювалися з інноваційними розробками для вдосконалення навчально-виховного процесу. При з'їздах організовувалися зразкові школи, у яких керівники-методисти, а також досвідчені вчителі давали пробні уроки з наступним їх обговоренням. Молоді малодосвідчені вчителі мали можливість висловити свої думки з актуальних проблем навчання та виховання школярів, прийняти колективні резолюції з цих питань [8].

У 1906 р. відбувся I Всеросійський з'їзд з педагогічної психології, у 1917 р. – два Всеукраїнських вчительські з'їзди, рекомендації яких включали розділи щодо поширення самоосвіти молодого вчителя: 1) улаштування курсів із загальноосвітніх і педагогічних предметів; 2) започаткування відряджень молодосвідчених у педагогічній справі вчителів у школи з добре налагодженою роботою; 3) утворення пересувних виставок навчального приладдя і літератури, заснування педагогічних музеїв тощо.

Створення *педагогічних музеїв* України було ініційовано з метою пропагування передового педагогічного досвіду та історичної спадщини в освітній галузі. Так, у 1912 р. було створено Педагогічний музей цесаревича Олексія в Києві. Він працював як великий науково-методичний центр Київського навчального округу, мав бібліотечний зал (із великим книгосховищем), виставковий зал, у якому працювали виставки з дошкільного виховання та початкової школи, функціонували зразкові кабінети з технічними засобами навчання для демонстрування різноманітного навчального приладдя. Молоді вчителі з різних регіонів України мали змогу підвищувати рівень своїх фахових знань, ознайомлюватися з новітніми способами викладання предметів, методами і прийомами впливу на вихованців.

Значну роль для активізації процесу самоосвіти молодого вчителя відігравали *тимчасові педагогічні курси для підвищення кваліфікації вчителів*. Їх влаштовували, згідно з «Правилами тимчасових педагогічних курсів для вчителів і вчительок початкових народних училищ» (1875 р.), з метою «ознайомлення малопідготовлених учителів з кращими способами навчання, збагачення знань щодо предметів, які вони викладають». Керівний та викладацький склад на курсах формували з числа відомих педагогів, досвідчених лекторів, які досліджували проблеми формування професіоналізму вчителя. Станом на 1 січня 1910 р. тимчасові вчительські курси були організовані в 15 містах України. Із загальної кількості вчителів початкових шкіл Харківської губернії курсову підготовку пройшли 479 осіб – 23,8 % від загальної кількості вчительського персоналу початкових шкіл, що складала тоді 2009 осіб [11].

Незважаючи на відсутність вікової диференціації слухачів, на теоретичних заняттях молоді вчителі мали змогу опанувати загальноосвітні предмети та методику їх викладання, дізнавалися про кращі книги для навчання й викладання. На практичних – набували професійно-педагогічних умінь і навичок, необхідних для організації навчально-виховного процесу. Пропедевтична підготовка курсистів

до практичної діяльності передбачала відвідування зразкових уроків досвідченого педагога з наступним звітом про результати своїх спостережень щодо форм і методів викладання, складання конспектів уроків. Наприклад, під час роботи секції з російської мови (керівник – учитель О. Адаменко) слухачі мали змогу ознайомитися з різними формами навіювального впливу на особистість учня, результатом якого вважалася віра в авторитет учителя, формування готовності виконувати його розпорядження [2].

Ще однією колегіальною формою співпраці вчителів була *діяльність Української Педагогічної Академії*. Її було відкрито в Києві в 1917 р. як навчальний центр для перепідготовки вчителів середніх шкіл. Малодосвідчені молоді вчителі-практики мали можливість вдосконалювати свою педагогічну майстерність на однорічних курсах. Курсовий період охоплював підвищення кваліфікації шляхом відвідування лекцій відомих науково-педагогічних діячів України. Наприклад, педагогічну психологію викладав професор В. Зеньковський, психологію – професор І. Четвериков, шкільну гігієну – професор І. Добровольський, історію української мови – приват-доцент І. Огієнко, педагогіку з дидактикою – професор О. Музиченко та ін. [10].

Міжкурсний період включав самоосвітню діяльність молодого вчителя, спрямовану на самореалізацію його творчого потенціалу. Слухачі мали можливість самостійно підвищувати кваліфікацію шляхом опрацювання додаткового рекомендованого переліку науково-методичної літератури, узагальнення досвіду роботи.

Важливою формою саморозвитку педагогічної майстерності молодого вчителя у досліджуваній період є *функціонування школи молодого вчителя*. Наприклад, у Харківській приватній жіночій недільній школі, де практикувалася така новітня форма організації самоосвіти, молоді вчителі мали можливість відвідувати уроки досвідчених колег, проводити спільні уроки «у парі» (досвідчений, умілий педагог і молодий учитель), взаємовідвідувати уроки з їх подальшим колективним аналізом [13].

Корисними для молодих учителів були поради щодо вдосконалення професійної діяльності, які вони отримували на *засіданнях шкільної педагогічної ради*. Зазвичай на зборах порушувалися питання про відбір книг для читання, аналізувалися навчальні програми, обговорювалися новини методичної літератури та форми самоосвіти педагогів [13].

Вважаючи на те, що провідною індивідуальною формою самоосвіти та самовдосконалення молодого вчителя було читання, ефективними засобами їхньої самоосвітньої діяльності в кінці XIX – на початку XX століття стали:

– *монографічні праці, навчальні підручники та методичні посібники* провідних українських і зарубіжних педагогів, у яких обґрунтовувалися вимоги до особистості й професійної кваліфікації вчителя, розглядалася роль самоосвіти у формуванні професійної компетентності педагога, методи самовдосконалення (П. Бобровський, Н. Грунський, М. Демков, Е. Єльницький, В. Івановський, М. Олесницький, Ф. Паульсен, І. Продан, П. Скворцов, В. Тихомиров, П. Юркевич, Ф. Шутце, М. Чистяков та ін.);

– *зарубіжні та порівняльні педагогічні дослідження*, що сприяли поширенню зарубіжних прогресивних педагогічних ідей, реформуванню національної системи освіти за європейським зразком, поширенню зв'язків між педагогами різних країн. З метою підвищення науково-теоретичного, професійно-педагогічного та загальнокультурного рівнів молоді вчителі мали можливість студіювати праці зарубіжних дослідників (О. Вільман, Е. Левасер, Л. Іоллі, М. Леклерк, П. Наторп, В. Рейн, Г. Шарельман та ін.), а також роботи українських учених-компаративістів (М. Бунге, Г. Генкель, М. Корф, П. Міжуєв, О. Мусін-Пушкін, Я. Михайловський, О. Музиченко та ін.);

– *щорічні навчально-методичні видання «Шкільна справа», конспекти лекцій із психолого-педагогічних дисциплін*, у яких систематизувався матеріал, що викладався на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, та які вміщали практичні рекомендації для вчителів щодо оволодіння необхідними знаннями, вміннями, навичками для підвищення педагогічної майстерності, набуття професійної компетентності;

– *періодичні науково-методичні журнали* для вчителів, у яких порушувалися актуальні проблеми вдосконалення психолого-педагогічної кваліфікації, застосування новітніх форм організації навчально-виховного процесу («Русский педагогический вестник», «Журнал для воспитателей», «Земская школа», «Вестник воспитания», «Русская школа», «Світло» та ін.);

– *пересувні педагогічні виставки* наочного навчального приладдя, систематизованої за групами педагогічної літератури (загальна педагогіка, дидактика, методики загальні, методики спеціальні тощо), шкільних підручників, книг для вчительської та

учнівської бібліотек, зразків шкільних журналів, письмових екзаменаційних робіт учнів, що мали на меті надання можливості молодому вчителю вдосконалювати рівень методичної компетентності.

Висновки. Отже, кінець XIX – початок XX століття характеризується теоретичним осмисленням проблеми самоосвіти, пошуком її практико-орієнтованих форм. Основною метою самоосвітньої діяльності молодого вчителя визначено підвищення професійної майстерності, подолання недоліків фахової підготовки, набуття професійного досвіду, духовний розвиток особистості, її самовдосконалення, розширення світоглядних позицій тощо. Успішне вирішення цієї проблеми вирішувалося шляхом запровадження колективних та індивідуальних форм самоосвітньої діяльності – читання, вивчення передового педагогічного досвіду, навчання на тимчасових педагогічних курсах, підвищення кваліфікації в Українській Педагогічній Академії, участь у роботі школи молодого вчителя, шкільних педагогічних рад.

До перспективних напрямів упровадження прогресивного досвіду організації самоосвітньої діяльності молодих учителів у кінці XIX – на початку XX століття в Україні відносимо:

- удосконалення науково-методичного забезпечення самоосвіти шляхом розроблення щорічних електронних та друкованих науково-інформаційних видань про захищені дисертації, наукові розробки співробітників НАПН України, готові до впровадження, та розсилки їх у загальноосвітні навчальні заклади, у тому числі сільські, курси підвищення кваліфікації вчителів;

- використання науково-методичного потенціалу НАПН України для професійного підвищення кваліфікації молодих учителів на засадах безперервності, наступності, індивідуальної диференційованості;

- розширення форм самоосвіти молодих учителів через вивчення досвіду Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України щодо створення центрів професійного саморозвитку вчителів.

Список використаної літератури

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – Київ: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Булгаков И. В. Временные педагогические курсы для учителей земских школ Александрьевского уезда Херсонской губернии (15 июня – 30 июня 1910 года) / И. В. Булгаков. – Александрия: Тип. Ф. Х. Райхельсона, 1910. – 164 с.
3. Вагнер Н. П. Педагогические мысли / Н. П. Вагнер // Вестник воспитания. – 1895. – № 8. – С. 1-44.

4. Виппер Р. Специальная подготовка преподавателя средней школы или поднятие его положения / Р. Виппер. – Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1898. – 25 с.
5. Відділення Чернігівського обласного державного архіву у м. Ніжин. Ф. 1105. Ніжинський історико-філологічний інститут князя О. Безбородька, оп. 1, арк. 4.
6. Вопросы и нужды учительства. – Москва : Типография т-ва И. Д. Сытина, 1909. – 95 с.
7. Ивановский В. О преподавании педагогики в университетах : доклад на I Всероссийском съезде по пед. психологии в Петербурге 31 мая – 4 июня 1906 г. / В. Ивановский. – Санкт-Петербург : Тип. И. И. Глазунова, 1906. – 27 с.
8. Мартін А. М. Розвиток змісту природничої освіти у вітчизняній середній школі (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Мартін Аліна Миколаївна ; Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2008. – 193 арк.
9. Музиченко О. Ф. Практичні подробиці щодо активного методу викладання / О. Ф. Музиченко // Вільна українська школа. – 1918–1919. – № 6/7. – С. 5–10.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Міністерство освіти України. 1917–2000 рр., оп. 1, спр. 26. Положення та тимчасові положення про єдину трудову школу, 1919 р., 82 арк.
11. Организация общеобразовательных курсов для народных учителей в г. Харькове в 1910 году. – Харьков : Тип. Печатник, 1910. – 35 с.
12. Чепіга Я. Азбука трудового виховання й освіти / Я. Чепіга // Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори : навч. посіб. / упор., наук. ред. Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки АПН України. – Харків : ОВС, 2006. – С. 210-259.
13. Шарненкова Т. О. Організація самоосвіти вчителя у вітчизняній теорії і практиці (кінець XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2017. – 244 с.

Olena Trynus

SELF EDUCATION ACTIVITY OF YOUNG TEACHER: A HISTORICAL ASPECT

This article researches the problem of self-education organization by young teacher of Ukraine in the end of XIX – beginning of XX century, this period is characterized by the development of national education, finding innovative aspects in solving problems of teachers' development and self-identity, improving their own career, gaining the pedagogical mastery, formation of teacher professional self-education. It has been determined that organizing factor of pedagogical self-education was a non-compliance of coordination between the state needs to provide Ukrainian folk school by quality pedagogical trained personnel and insufficient training of graduates of educational institutions. The views of famous scientists and educators (M. Vahner, R. Viler, F. Helbke, V. Ivanovskiy, O. Muzychenko, I. Ohienko, Y. Chepiga) of the study period (including – some unknown ones in scientific circles) on the nature of young teacher self-education activity, leading its study forms and

tools have been analyzed. Based on analysis of scientific studies it has been found that self-education of young teacher has two main functions – education (as a tool to overcome the shortcomings of professional training, acquisition of professional experience) and educational (the spiritual development of the individual, self-improvement, knowledge, worldview, that dependent on reflection of the state professional development and improvement). It has been determined that the most successful self-education forms of young teacher are collective and individual ones, namely: reading, observation, consultation, lectures, exchange of experiences, mutual communication etc. Self-education organization is characterized by time of all educational congresses; visiting educational museums; temporary educational courses studying for teacher training and Ukrainian Pedagogical Academy; attending the young teacher school meetings and school teachers' council. The effective products of self-education of young teacher have been characterized. For example: monographs, textbooks and manuals of leading Ukrainian and foreign educators; foreign and comparative educational researches; annual training edition, lectures on psychopedagogical subjects; mobile educational exhibitions. Summarizing conclusions on perspective areas of implementation progressive experience of young teachers self-education on study period have been made, including the use of scientific and methodological potential scientists of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

Keywords: *young teacher, self education, form of self-education activity, means of self-education activity, self-improvement.*

References

1. Berezivska, L. D. (2008). Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti [Reforming school education in Ukraine in the twentieth century]. Kyiv: Bohdanova A. M., 406.
2. Bylgakov, I. V. (1910). Vremennye pedagogicheskie kursy dlya uchitelei zemskih shkol Aleksandrievskogo yezda Hersonskoi gybernii (15 iunya – 30 iunya 1910 goda) [Temporary Pedagogical Courses for Teachers of Zemstvo Schools in Alexandria County, Kherson Province (June 15 – June 30, 1910)]. Aleksandriya: Tip. F. H. Raihelsona, 164.
3. Vagner, N. P. (1895). Pedagogicheskie misli [Pedagogical thoughts]. Vestnik vospitaniya, 8. 1–44.
4. Vipper, R. (1898). Specialnaya podgotovka prepodavatelya srednei shkoli ili podnyatie ego polozheniya [Special training of a secondary school teacher or raising of his position]. Moscow: Tipo-litografiya T–va I. N. Kyshnerev i K?, 25.
5. Viddilennia Chernihivskoho oblasnoho derzhavnoho arkhivu u m. Nizhyn. F. 1105. Nizhynskiyi istoryko-filolohichnyi instytut kniazia O. Bezborodka, op. 1, ark. 4.
6. Voprosi i nyjdi uchitelstva [Questions and needs of teaching] (1909). Moscow: Tipografiya t–va I. D. Sitina, 95.
7. Ivanovskii, V. (1906). O prepodavanii pedagogiki v yuniversitetah : doklad na I Vserossiiskom sezde po ped. psihologii v Peterbyrge 31 maya – 4 iunya 1906 g. [On the teaching of pedagogy at universities: report at the First All-Russian

- Congress on Pedagogical Psychology in St. Petersburg May 31-June 4, 1906]. Sankt-Peterbyrg: Tip. I. I. Glazynova, 27.
8. Martin, A. M. (2008). Rozvytok zmistu pryrodnychoi osvity u vitchyzniani serednii shkoli (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [Development of the content of natural education at the native high school (second half of the XIX – early XX century)]. Kirovohrad, 193.
 9. Muzychenko, O. F. (1918–1919). Praktychni podrobytsi shchodo aktyvnoho metodu vykladannia [Practical details about the active teaching method]. Vilna ukrainska shkola, 6/7, 5–10.
 10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 166. Ministerstvo osvity Ukrainy. 1917–2000 rr., op. 1, spr. 26. Polozhennia ta tymchasovi polozhennia pro yedynu trudovu shkolu, 1919, 82 ark.
 11. Organizaciya obsheobrazovatelnykh kursov dlya narodnykh uchitelei v g. Harkove v 1910 godu [Organization of general education courses for people's teachers in Kharkov in 1910] (1910). Harkov: Tip. Pechatnik, 35.
 12. Chepiha, Ya. (2006). Azbuka trudovoho vykhovannia y osvity [Alphabet of labor education and education]. Berezivska, L. D. ed. Vybrani pedahohichni tvory. Kharkiv: OVS, 210–259.
 13. Sharnenkova, T. O. (2017). Orhanizatsiia samoosvity vchytelia u vitchyzniani teorii i praktytsi (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Organization of self-education of a teacher in the national theory and practice (the end of the XIX – the beginning of the XX century)]. Zhytomyr, 244.

Одержано 10.10.2016 р.